

ЗМІСТ

Вступне слово.....7

Частина I. Черговий прорив у соціології

Розділ I. Третя соціологія.....17

Розділ II. Європейські корені.....37

Розділ III. Американські корені.....55

Частина II. Міжособистісний простір

Розділ IV. Соціальні відносини
і міжособистісний простір.....93

Розділ V. Моральні відносини
та моральний простір.....165

Розділ VI. Дружба і гуаньсі:
складні моральні відносини.....225

Розділ VII. Конфігурації
міжособистісного простору.....247

Розділ VIII. Міжособистісний простір
як *locum* соціальної суб'єктності.....287

Частина III. Соціальний капітал

Розділ IX. Міжособистісний простір як капітал.....	315
Розділ X. Користь від соціального капіталу.....	335
Розділ XI. Закономірності функціонування соціального капіталу.....	357
На закінчення: Вісім тез.....	371
Бібліографія.....	377
Іменний покажчик.....	391

ВСТУПНЕ СЛОВО

Книжка перед читачем є теоретичною. У ній немає ані слова про Польщу, немає статистичних таблиць, діаграм економічного розвитку, результатів опитувань — і все ж я сподіваюся, що вона стане джерелом практичних порад у моїй країні в другому десятиріччі ХХІ століття.

Теоретик у царині суспільних наук перебуває в постійній гонитві за мінливим суспільством. Ця гонитва стає ще складнішою, коли суспільство прискорюється й відбуваються фундаментальні, революційні зміни. Але іноді теоретикові вдається наздогнати суспільство, ухопити його поточний стан, влучити своїми ідеями в потребу моменту. І тоді виявляється, що немає нічого практичнішого за теорію, бо абстрактна теоретична модель дає змогу визначити, пояснити та зрозуміти, що відбувається в суспільстві. А таке точне визначення, пояснення та розуміння є необхідною умовою ефективної практичної діяльності та мудрої політики.

Мені поталанило наздогнати суспільство 2007 року, бо польське видання моєї книжки «Довіра: основа суспільства» побачило світ у видавництві «Znak» у момент, коли почуття кризи довіри в Польщі було повсюдним і дошкульним, а необхідність повернення довіри стала лейтмотивом парламентської доповіді прем'єр-міністра Дональда Туска — він ужив це поняття кільканадцять разів. Маю враження,

що коли я пишу цю книжку в 2015 році, мені вдається знову наздогнати моє суспільство. Адже у спільній свідомості, публіцистиці та політичному дискурсі постійно з'являється центральне поняття цієї книги — соціальний капітал — як те, чого нам бракує в Польщі, й те, що нам потрібно щосили будувати. Без цього наша революція 1989 року залишиться незавершеною й недосконалою. Ця книжка подає певну теоретичну модель суспільства, фундаментальною категорією якого є саме соціальний капітал. Ця модель виринає в суспільних рефлексіях, а я окреслюю її терміном «третя соціологія». Що в найстислішому викладі проголошує ця теорія? Передусім розглядає людину як істоту, глибоко занурену в міжособистісний простір. Міжособистісний простір складається з різноманітних зв'язків між людьми, ставлення одних людей до інших. Суспільство є тим, що відбувається поміж людьми, є сумою подій у міжособистісному просторі.

З того факту, що наше життя минає у постійних стосунках з іншими, випливає, що будь-які наміри ми можемо зреалізувати не всупереч іншим чи поза іншими, а разом з іншими і через інших. Не в ізоляції, а у співдії. І справді, якщо ми прагнемо щось купити, має бути інший, хто мені це продасть; якщо прагнемо влаштуватися на роботу, то треба знайти охочого роботодавця; якщо прагнемо передати комусь певні знання, то мають бути якісь студенти, що захочуть мене слухати; якщо прагнемо протестувати проти політики держави, мають знайтися якісь інші, що захочуть зі мною вийти на вулицю; якщо я хочу зорганізувати товариство для якоїсь спільної мети, мають знайтися якісь охочі, що до нього запишуться; якщо я граю у футбол і забиваю гол, інший спортсмен має подати мені м'яча; якщо я хочу, щоб мене обрали представляти інших у сеймі, вони мають проголосувати за мене тощо. І ці інші мають керуватися

певними моральними правилами, творячи разом зі мною спільний моральний простір, центральний аспект громадянського суспільства.

Найважливішими складовими цього морального простору є довіра, лояльність, взаємність, солідарність, повага та справедливість. Тільки тоді, коли я живу та дію в громадянському суспільстві, згуртованому такими зв'язками, яке утверджує такі цінності та норми, коротше кажучи, в суспільстві, багатому на соціальний капітал, я маю відчуття екзистенційної безпеки, передбачуваності реакцій, з якими я стикаюся з боку інших, я готовий до відкритості стосовно співгромадян, до креативності та інноваційності. Я стаю активним громадянином, а не лише мешканцем країни, зацікавленим членом суспільства, а не лише пасажиром, що їде повітритися. І лише тоді суб'єктна активність усіх нас і кожного зокрема забезпечує кожному якусь міру особистого щастя й усім розвиток і поступ всієї спільноти. Такий спільний капітал, соціальний капітал і його серцевина — моральний капітал — це умова добробуту, часом важливіша за самий лише економічний розвиток.

Як проявляється соціальний капітал? У повсякденному житті моральні зв'язки мають такий вплив, що ми ставимося до інших доброзичливо й розраховуємо на те саме з їхнього боку, усміхаємося незнайомцям, допомагаємо стороннім, не боїмося нових контактів, толерантно відкриваємося інакшим від нас. В економіці завдяки моральним зв'язкам підприємці засновують фірми, інвестують, заощаджують, беруть кредити, творять інновації — і результатом їхньої спільної діяльності є економічне зростання. У політиці моральні зв'язки ведуть до того, що громадяни йдуть на вибори, беруть участь у здійсненні самоврядування, створюють неурядові організації, товариства, фундації,

беруть участь у суспільних рухах, цікавляться публічними справами. Тоді серцебиття політичного життя пульсує внизу, в колах громадянського суспільства, а не лише серед політичних еліт і на телебаченні. Є такі суспільства, але наше ще до них не належить.

Через рік після зміни суспільного ладу в першій книжці про революцію 1989 року німецький соціолог Ральф Дарендорф ужив метафору про три годинники, які ходять з різною швидкістю (Dahrendorf 1990). Політичний годинник є найшвидшим, бо основні конституційні та правові зміни для розбудови демократії на руїнах автократії можна запровадити за кілька місяців; економічний годинник ходить повільніше, бо перелаштування економіки з централізованого планування на вільний ринок має тривати роки. Найповільнішим, на думку Дарендорфа, є годинник громадянського суспільства та аксіонормативного регулювання. Перелаштування менталітету та культури з поневоленого *homo sovieticus* на шлях демократії та свободи вимагає кількох поколінь. Люди пристосовуються до нової політичної та економічної системи, вивчають її правила гри — але це відбувається дуже повільно. А без цього революція є неповною, незавершеною.

На жаль, Дарендорф не помилявся. За останню чверть століття ми побудували надійний новий дім — демократичну державу та капіталістичну економіку, до того ж дім добре вписується в гарну, барвисту європейську забудову — але спільнота мешканців, громадянське суспільство, моральний простір досі дуже кульгають. Найбільшим досягненням революції 1989 року є свобода. Перед суспільством відкрилося величезне поле життєвих можливостей, вибору способу життя, свободи вирішувати за себе. Свобода постала в потенційному вимірі як чудова можливість. Але ми не змогли

плідно підняти «тягар свободи», про що, бідкаючись, писав Юзеф Тішнер (Tischner 1997), і не змогли вповні скористатися можливостями, які приносить свобода. Свободу досі не супроводжує багатий соціальний капітал. Моральний простір співпраці все ще є дуже слабким.

Теорія, окреслена у цій книзі, пропонує одразу відкинути вкрай індивідуалістичне, егоїстичне розуміння свободи як можливості діяти абсолютно довільно, безперешкодно, без обмежень. Така свобода в людському світі є деструктивною. Ми ж не самі, тому завжди повинні рахуватися з іншими, стосовно яких або в оточенні яких ми діємо. У такий спосіб ми доходимо до єдино суттєвого розуміння свободи: як діяльності в певній сфері вільного вибору, але завжди обмеженої іншими. Інші створюють рамки нашої свободи; ми вільні лише доти, доки не порушуємо чиеїсь свободи. Інакше: якщо ми діємо морально щодо інших.

Інтуїція та мудрість робітників наказали їм писати на плакатах у дні перелому: «Немає свободи без солідарності»¹. І вони, мабуть, мали на думці не лише «Солідарність» з великої літери С, свою робітничу організацію, а й солідарність як співдієвий соціальний зв'язок. Таку ж думку висловив понад двісті років тому Джеймс Медісон, один із творців американської конституції: «Думати, що якась форма правління забезпечить свободу та щастя без розвинутих громадянських чеснот — це химера»² (Hamilton, Madison, Jay 1799).

Коли бракує справжньої солідарності, з'являється патологічна, ксенофобська й нетолерантна форма солідарності,

¹ Польськ. «*Nie ma wolności bez solidarności*» (тут і далі примітки перекладача).

² В оригіналі автор зазначив: «Якщо в бібліографії не подано інакше, всі іншомовні тексти подаються в перекладі автора книжки».

яку британський соціальний антрополог Едвард Банфілд назвав «аморальним фамілізмом» (Banfield 1958). Ідеться про солідарність чисельно обмеженої групи — племені, фахового середовища, професійної спілки, політичної партії, релігійної секти, мафіозної організації чи терористичної групи. Така солідарність міцна сліпою внутрішньою лояльністю щодо лідера й відокремлює себе від ширшого суспільства щільним муром нехоті та агресії. Така солідарність не єднає, а радше розділяє, не інтегрує, а радше виключає; створює нездоланну дихотомію «ми – вони», помічаючи всі чесноти тільки серед своїх та приписуючи всі гріхи чужим, ба, навіть відмовляючи їм у людській гідності. Це — не солідарність співпраці, а солідарність обложеної фортеці. Спільний етичний простір є лише всередині замкненої групи, тоді як назовні стосовно інших груп толерантність змінюється ксенофобією, довіра — параноїдальною підозріливістю, доброта — брутальною ворожістю, дебати замінюються інвективами, а загальне благо — вузьким груповим інтересом.

Дисонанс між великим шансом свободи, яку приніс нам 1989 рік, та її нинішнім використанням є спільною для нашого суспільства травмою трансформації (Sztompka 2000). На запитання про майбутнє свободи я відповідаю так: довершення формальної свободи, потенційної свободи, яку надає демократична держава та верховенство права, до реального й автентичного рівня буде можливим лише за умови послідовної розбудови громадянського суспільства та поліпшення морального рівня громадян. «Якщо ми справді хочемо демократичного суспільства, — писав американський соціолог Роберт Белла, — етична соціальна практика — це не лише можливість, а й імператив» (Bellah 1991).

Діагностика та виявлення механізмів захворювання — це *conditio sine qua non*³ терапії. Я сподіваюся, що теоретична модель міжособистісного простору та соціального капіталу, подана в цій книжці, спричинить резонанс у публічних дебатах, нагадуватиме політикам про занедбані напрямки реформ і дасть авторові змогу виконати обов'язок як соціолога щодо своєї науки та як громадянина щодо свого суспільства.

Ця книжка з'явилася навесні 2015 року в земному раю для вчених — у Шведському колегіумі перспективних досліджень в Уппсалі⁴, який для купки щасливих обранців з усього світу створив Бьйорн Віттрок. За цей шанс відірватися на кілька місяців від усіх поточних справ і зосередитися, як у середньовічній келії, лише на теоретичній медитації я щиро вдячний.

Уппсала — Краків, 2015

³ *Неодмінна умова, без якої не можна щось зробити (латин.).*

⁴ *Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS).*